

УДК 330.8 (477)

JEL: B14, B19, B4

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9403-6025>

В.М. Фещенко

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ НА ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ К. МАРКСА (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті з нагоди 200-річчя від дня народження К. Маркса проаналізовано неоднозначне сприйняття основних положень марксистського економічного вчення в українській економічній думці.

Ключові слова: марксистське економічне вчення, українська економічна думка, М. Зібер, С. Подолинський, І. Франко, М. Туган-Барановський, трансформація соціально-економічних поглядів, політична економія, капіталістичне господарство, економічні кризи, соціально-економічні суперечності.

Постановка проблеми. 200-річний ювілей від дня народження Карла Маркса, який наукова спільнота відзначатиме у квітні 2018 р., є слушною нагодою звернутися до його інтелектуальної спадщини, засадничі ідеї якої зазнали як світового наукового визнання, так і переслідування та нищівної критики, ставали гаслами побудови нового суспільства та знищення інакомислячих. А сам фундатор марксистського вчення розглядався і як геній політичної економії, і як скромний пострікардіанець, дослідження якого носили політично упереджений і тенденційний характер.

Незважаючи на всі суперечності теоретичного доробку К. Маркса, дискусії навколо яких почалися ще в XIX ст. і тривають донині, марксистська теорія стала невід'ємною частиною сучасних наукових уявлень про суспільство та закони його розвитку. Разом з тим рівень сприйняття економічної теорії К. Маркса, її оцінка та науковий інтерес до базових положень марксизму, як в зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі, від моменту його появи постійно змінювалися. Значних трансформацій щодо

основних ідей Марксового вчення зазнали погляди представників української економічної думки. Особливо активно процес критичного переосмислення марксизму відбувався наприкінці XIX – на початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До перегляду марксистської доктрини, її методології, аналізу впливу марксизму на суспільно-економічну думку України вітчизняні історико-економісти звернулися з перших років становлення національної держави. У працях С. Злупка [1], П. Леоненка [2], Л. Корнійчук [3], Л. Горкіної [4] дослідження українських вчених XIX – початку XX ст. вивчалися з позицій різних напрямів і шкіл економічної думки України, методології економічного аналізу, критичного сприйняття зарубіжних течій і теорій, у тому числі марксистських. Еволюція поглядів окремих українських дослідників щодо марксизму знайшла відображення у наукових розвідках В. Небрат [5], Н. Супрун [6], В. Фещенко [7], Т. Гайдай [8], О. Кудласевич, Ю. Ущатовського та ін. Разом з тим, слід визнати, що проблема критичної оцінки марксизму в українській економічній думці загалом та узагальнення причин, сутності та напрямів перегляду вітчизняними вченими базових положень марксистської економічної теорії ще не розкрита повною мірою і вимагає до себе уваги дослідників.

Мета статті – наукове осмислення з позицій методологічних здобутків сучасної науки дискусійних проблем сутності та причин трансформації поглядів видатних представників української економічної думки останніх десятиліть XIX – початку XX ст. щодо марксистської економічної теорії.

Основна частина. Після публікації I тому «Капіталу» науковий інтерес до економічної теорії К. Маркса сформувався не тільки в західноєвропейській науці. Ідеї К. Маркса набули популярності у Центральній та Східній Європі, в тому числі в Австро-Угорській та Російській імперіях, куди входила переважна частина українських земель. Як зауважував з цього приводу сучасний російський дослідник М. Покидченко, «в 90-і роки відбувається бурхливе, але відносно короткочасне поширення марксистської політекономії, що була змінена на початку XX ст. теоріями маржиналізму та інституціоналізму» [9, с. 14]. В той час трудова теорія цінності К. Маркса була покладена в основу більшості курсів політичної економії, його формаційний аналіз розвитку суспільства став підґрунтям боротьби з народництвом, суспільно-

політичні ідеї марксизму широко використовувалися в програмних документах різних партій та громадських рухів.

Проте період посиленої уваги та щирого зацікавлення марксистським економічним вченням змінюється в кінці 90-х років XIX ст. його глибокою критикою та навіть спростуванням базових теоретичних положень. Дискусія навколо суперечностей Марксової теорії особливо загострилася після виходу в світ третього тому «Капіталу», в якому наукова спільнота і зарубіжна (Е. Бернштейн, К. Каутський), і вітчизняна (М. Туган-Барановський, С. Булгаков, П. Струве) побачила радикальний відхід від засадничих положень марксизму загалом і трудової теорії цінності, зокрема.

Якщо у першому тому «Капіталу», де безпосередньо розкривається трудова теорія цінності, проводилася думка, що ціни формуються трудовими витратами, то у третьому тому, де йшлося про утворення товарних цін, ця теза заперечувалася. Однак справжня суперечність, на думку М. Туган-Барановського, полягала навіть не у невідповідності положень першого й третього томів «Капіталу», а у розумінні трудової цінності взагалі [10, с. 128]. Марксистське вчення було піддане критиці також за сумнівність теорії додаткової вартості та її надмірну абстрактність, за необґрунтованість тези щодо абсолютного зубожіння робітничого класу при капіталізмі, за помилковість позиції стосовно класової боротьби як основи історичного розвитку людства тощо.

В українській науковій літературі (І. Франко, М. Туган-Барановський) обговорювалася також слушна, на наш погляд, думка, що марксизм, сформований всередині XIX ст., став теоретичним осмисленням капіталізму епохи вільної конкуренції. Реалії кінця XIX – початку XX ст. йшли урозріз із емпіричним матеріалом, який вивчав свого часу К. Маркс. Відповідно й висновки німецького вченого суперечили реальним господарським та соціально-політичним процесам, що відбувалися в світі на зламі XIX–XX ст. Проте марксистська економічна теорія, залишаючись у центрі дискусій, продовжувала привертати до себе увагу дослідників.

Через захоплення марксизмом в останній третині XIX ст. пройшло багато українських професійних і непрофесійних економістів. Серед них: М. Зібер, В. Железнов, Б. Кистяківський, С. Подолинський, С. Булгаков, М. Туган-Барановський, І. Франко та інші. Українські дослідники М. Зібер і С. Подолинський були знайомі з К. Марксом особисто. М. Зібер познайомився з німець-

ким вченим у Лондоні в 1881 р. Але ще до цієї зустрічі він одним із перших серед європейських вчених відгукнувся на публікацію першого тому «Капіталу» К. Маркса. За умов майже повної відсутності відгуків та рецензій у західних наукових джерелах, так званої «змови мовчання», для К. Маркса була особливо важливою ґрунтовна оцінка українським вченим його фундаментальної праці. В своїй магістерській дисертації «Теория ценности и капитала Давида Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями» (1871), а також в низці праць, зокрема: «Экономическая теория Карла Маркса», «Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского «К. Маркс и его книга о капитале»», «Б. Чичерин contra К. Маркс» та інших М. Зібер виклав зміст «Капіталу», розкрив сутність трудової теорії цінності Рикардо – Маркса та марксистської схеми суспільного розвитку.

У свою чергу, К. Маркс, будучи обізнаним з працями М. Зібера, високо цінував науковий доробок видатного українського економіста. У післямові до другого видання першого тому «Капіталу», він зазначав: «Ще у 1871 році п. М. Зібер, професор політичної економії у Київському університеті, у своїй праці «Теория ценности и капитала Д. Рикардо» показав, що моя теория вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним подальшим розвитком учення Сміта – Рикардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору» [11, с. 19]. Проте сприйняття М. Зібером марксистського економічного вчення не було цілком беззаперечним і не мало характеру звичайного тлумачення або популяризації марксистських ідей, як про це писали радянські дослідники теоретичного доробку українського вченого А. Анікін, В. Жученко, А. Реуель, Н. Цаголов та ін.

Щодо низки теоретико-методологічних положень погляди К. Маркса і М. Зібера суттєво розходилися. Український дослідник не поділяв марксистські ідеї класової боротьби і радикально-революційного перетворення суспільства. В своїх соціально-економічних поглядах М. Зібер виступав як гуманіст, прихильник демократичних реформ та еволюційного шляху економічного розвитку, в тому числі і щодо зміни форм земельної власності.

Так, не зважаючи на критичну оцінку селянської реформи 1861 р., М. Зібер був певен, що саме завдяки їй стало можливим поступове перетворення господарства Російської імперії на ринкових засадах. Вчений розглядав капіталістичне виробництво як

об'єктивно необхідний, прогресивний, однак історично минулий етап у еволюційному процесі розвитку всіх народів. У цьому контексті, відповідно до марксистської тези про закономірний характер зміни суспільних формацій, він наголошував, що капіталізм – це явище «універсальне, що зустрічається у будь-якому суспільстві на певному ступені його розвитку...» [12, с. 673].

Разом з тим, позитивна оцінка капіталістичних відносин як необхідного щабля в суспільній еволюції не закривала від нього суперечностей та негативних проявів нового економічного ладу: періодичних економічних криз, безробіття, тяжких умов праці найманих працівників та відсутності їх соціального захисту, різкої поляризації суспільства тощо. Розв'язання означених проблем М. Зібер, на відміну від радикальних революційних висновків К. Маркса, бачив у розвитку державних та суспільних інституцій, що мусили послабити та протидіяти негативним наслідкам діяльності ринку.

Серед прихильників марксистського економічного вчення був також відомий громадсько-політичний діяч XIX ст., засновник української школи фізичної економії С. Подолинський. У 1872 р. він познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Під впливом «Капіталу» С. Подолинський опублікував низку праць, зокрема заборонену в Російській імперії працю «Ремесла і фабрики на Україні» (1880). В ній, ґрунтуючись на вченні Маркса про три стадії розвитку капіталізму в промисловості, вчений розкрив процеси соціального розшарування українського пореформеного села та зародження капіталістичних відносин, проаналізував його основні форми в українському господарському середовищі: «ремесло, мануфактуру і великий фабричний здобуток» [13, с. 139].

Проте вже в наступному дослідженні – «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880), яке стало відправною точкою у формуванні української школи фізичної економії, для С. Подолинського характерним стає більш широкий погляд на процес створення додаткової вартості та розвиток людського суспільства загалом. Уперше в історії науки С. Подолинський проголосив ідею про здатність людини в процесі праці зберігати і нагромаджувати сонячну енергію. У листуванні з К. Марксом він зауважував, що спонукою до написання цього твору став «Капітал», і висловлював надію отримати незабаром відгук на надіслану працю, в якій він зробив спробу поєднати аналіз пра-

ці людини з розподілом енергії на поверхні землі та «погодити додаткову працю з пануючими фізичними теоріями» [13, с. 64].

На відміну від К. Маркса, який вважав джерелом багатства додаткову працю і, відповідно, додаткову вартість, С. Подолинський таким джерелом бачив енергію Сонця. Остання, на його думку, збільшується завдяки корисній праці людини, під якою він розумів насамперед працю в сільському господарстві. Український вчений запропонував новий підхід до аналізу джерел економічного зростання, до яких, поряд з власне економічними чинниками, долучив фактори природничого характеру. Таким чином, економічне зростання обумовлювалося збільшенням, за словами С. Подолинського, «енергетичного бюджету людства» завдяки нагромадженню сонячної енергії.

На жаль, Ф. Енгельс, якому К. Маркс переслав зазначений твір, досить критично сприйняв дослідження С. Подолинського, назвавши помилковим природничо-наукове пояснення процесу праці українським вченим. «Подолинський, – писав він, – відхилився в бік від свого дуже цінного відкриття, ... і тому переплутав фізичне з економічним» [14, с. 106]. Такий висновок одного з наукових авторитетів того часу закрит шлях до творчих дискусій та розвитку ідей видатного українського вченого. Лише через сто років його відкриття, відоме як «закон С. Подолинського», отримало світове визнання, а новаторські ідеї вченого – потужний розвиток у сучасній європейській фізіократії та світовій фізико-економічній думці, українській науковій школі фізичної економії, обґрунтуванні екологічного землеробства тощо.

Ідеї економічного вчення К. Маркса справили також істотний вплив на формування світогляду й політичних поглядів видатного українського мислителя, вченого і громадського діяча І. Франка. У 1878 р. при підготовці до друку брошури «Катехізіс економічного соціалізму» ним вперше було використано окремі положення марксистської економічної теорії. Через рік, на основі вивчення класичної політичної економії (зокрема творів Дж.С. Мілля) та праць К. Маркса, І. Франко підготував невеликий підручник «Основи суспільної економії» для пропаганди економічних знань у робітничих гуртках. На відміну від марксистського терміну «політична економія» І. Франко використовував термін «суспільна економія», який був поширений у польській економічній літературі кінця XIX – початку XX ст.

У вересні 1879 р. І. Франко підготував переклад українською мовою 24-го розділу I тому «Капіталу» К. Маркса, вважаючи його дуже важливим для розуміння сутності основних етапів становлення капіталістичного виробництва. У передмові до перекладу І. Франко зауважував, що «це прекрасний культурно-історичний очерк...», і ми хочемо познакомити з ним нашу громаду ... для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владіє німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки» [15, с. 33].

З марксистських позицій український мислитель дав визначення основних категорій політичної економії, зокрема: товару, його мінової та споживчої вартості; розкрив економічну сутність грошей, капіталу; розуміння додаткової вартості, ренти тощо. Разом з тим, аналіз наведених категорій підпорядковувався І. Франком не лише науково-теоретичним цілям, але, насамперед, завданням соціального характеру: розкрити механізм капіталістичної експлуатації, привернути увагу суспільства до суперечностей існуючого ладу та необхідності розроблення заходів щодо їх розв'язання.

Характеризуючи товар як економічну категорію, І. Франко дає йому кілька визначень, залишаючись на марксистській позиції, що це є продукт праці, створений не для власного споживання, а для обміну, і що він має дві властивості – мінову та споживчу вартість. Вчений послідовно дотримується трудової теорії, наголошуючи, «що єдиним джерелом усякої вартості є праця людська» [15, с. 32].

Разом з тим, дає І. Франко й визначення праці як процесу витрачання сил, певного напруження м'язів, нервової енергії тощо. Товаром у нього виступає не здатність до праці або робоча сила (як у К. Маркса), а безпосередньо сам процес праці. «Праця – це товар», – наголошував учений, і величина ціни праці є змінною та залежить від низки факторів [16, с. 72]. Тому у тлумаченні сутності заробітної плати український дослідник стає на позиції «залізного закону заробітної плати» Ф. Лассалля, а не розкриття її з теоретико-методологічних підходів марксизму. Загалом, робить висновок учений, ціною праці управляє той самий закон, що й ціною інших товарів.

Крізь творчість вченого червоною ниткою проходить ідея необхідності удосконалення існуючого соціально-економічного ладу, заміни його в перспективі на інший, більш справедливий соціальний устрій, який дає можливості для різнобічної реалізації здібностей кожної людини. Такою прогресивною формою соціального

устрою І.Франко бачив соціалізм, становлення і розвиток якого пов'язувалися ним із втіленням ідей демократії та громадівського руху.

Але відносно шляхів побудови нового суспільства погляди І. Франка істотно розходилися з висновками К. Маркса. зокрема, щодо пролетарської революції та диктатури пролетаріату. При цьому український дослідник не ставив собі за мету применшити наукові заслуги засновників марксизму та історичне значення їх теоретичного доробку. Віддаючи належне їхнім напрацюванням у сфері економічного дослідження капіталістичного суспільства, що були побудовані на підґрунті історичних явищ і фактів середини XIX ст., І. Франко вважав, що вони багато в чому розходилися з реальною дійсністю кінця XIX – початку XX ст., а отже, висновки К. Маркса не відповідали новим умовам суспільної еволюції. Тому український вчений попереджав про шкідливість некритичного сприйняття марксизму та про необхідність розвіяти міф про «месіянство й непомилюваність» марксизму, особливо щодо його політичних поглядів та гасел.

Зокрема, аналізуючи виступ видатного діяча кооперативного руху в Україні М. Левитського на засіданні «Императорского Вольного экономического общества», І. Франко зауважував, що поширення «марксистського соціал-демократизму» російського взірця на українських землях є небезпечним явищем, адже «соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. ...соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [17, с. 272–273]. Такою працею на українському ґрунті вчений бачив кооперацію, працю вільного селянина на своїй землі, роботу в хліборобських спілках та інших громадах.

Піддаючи гострій критиці деякі марксистські положення, І. Франко прагнув до більш адекватного сучасній йому дійсності тлумачення суспільного життя, до розв'язання важливих питань соціально-економічного розвитку країни. У своїй світоглядній еволюції І. Франко, як вчений і політичний діяч, перебував у постійному творчому пошуку, залишаючись на засадах гуманізму та демократії. Вчений пройшов складний шлях від раціоналізму й позитивізму до еволюціонізму; від щирого захоплення марксиз-

мом до глибокої критики його теоретичних положень та політичних висновків, геніально передбачивши негативні наслідки реалізації окремих постулатів марксизму.

Марксистське вчення було предметом глибокого аналізу та критичного осмислення у працях відомого українського вченого-економіста і громадського діяча М. Туган-Барановського. На початку своєї наукової діяльності, у 90-х роках XIX ст., він був близьким до марксизму, в цілому поділяв погляди К. Маркса щодо сутності капіталізму та його місця в суспільній еволюції, позитивно оцінював трудову теорію вартості. Останнє, однак, не завадило українському дослідникові в одній із перших своїх наукових праць – «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности» (1890) – викласти власну синтетичну теорію цінності, поєднавши трудову теорію вартості з ідеями граничної корисності австрійської школи.

З марксистських позицій М. Туган-Барановський вів полеміку з представниками народницької течії економічної думки щодо перспектив розвитку російського капіталізму. Докладне вивчення схем відтворення суспільного капіталу, наведених у «Капіталі» К. Маркса, було використане ним для з'ясування сутності однієї з характерних рис капіталістичної системи господарства – циклічності – та розробки власної інвестиційної теорії циклів. Віддаючи належне школі Маркса-Енгельса за увагу до вивчення кризових коливань економіки, М. Туган-Барановський, проте, вважав, що Марксове їх пояснення відбувалося в межах відомої на той час теорії недоспоживання, через що, на думку українського економіста, «аналіз Маркса лишився незакінченим і невикористаним самим для якихось загальних висновків. Його знамениті схеми лишилися без логічного завершення» [18, с. 250].

З огляду на значущість проблеми економічних криз, М. Туган-Барановський, спираючись на попередні дослідження, дав принципово нове бачення сутності ринку й циклічного характеру розвитку капіталістичного господарства. Циклічність розглядалася ним як іманентна риса останнього і характеризувала собою нормальну форму життєдіяльності економіки, негативні прояви якої (циклічності) необхідно було враховувати в економічній політиці держави. Причину періодичних піднесень та спадів вчений пояснював через взаємодію заощаджень та інвестицій, створивши на цьому підґрунті новаторську концепцію криз та економічної кон'юнктури, послідовниками якої стали ві-

домі дослідники в Англії (Дж.М. Кейнс), Німеччині (А. Шпітгоф, Г. Шмоллер, Л. Пооле), Франції (А. Афталъон, Ж. Лескюр), Швеції (Г. Кассель), США (Е. Хансен) та інших країнах.

Критичний підхід М. Туган-Барановського до марксизму особливо помітним стає на початку XX ст., зокрема у працях «Нарис із новітньої історії політичної економії та соціалізму» (1903), «Теоретичні основи марксизму» (1905), «Сучасний соціалізм у його історичному розвитку» (1906) та ін. У цих наукових розвідках український вчений фактично спростовує засадничі принципи марксистської економічної теорії. Він критикує К. Маркса за надто широке використання тези про класову боротьбу, за змішування розуміння цінності й вартості, за висновок про «катастрофу капіталістичного ладу» та розробку централізованої моделі соціалізму, в якій немає місця творчій свободі людини.

З огляду на вищезазначене, М. Туган-Барановський відмовляється від використання марксистської термінології, вважаючи, що вона несе на собі відбиток соціального монізму і матеріалістичного детермінізму методології К. Маркса. Замість поняття «продуктивні сили» український дослідник використовує термін «матеріальні умови», «виробничі відносини» змінює на «господарські», а від «надбудови» відмовляється на користь «соціального середовища». Визнаючи суперечливість класових інтересів у суспільстві, а також суттєві розбіжності економічних інтересів окремих агентів господарської діяльності, вчений в основу підходу щодо їхнього узгодження поклав етичний принцип, будучи впевненим, що використання етики як глибоко гуманістичної світоглядної концепції не підриває об'єктивності аналізу та теоретичних висновків, до яких приходять економічна наука.

На початку XX ст. у наукових поглядах М.І. Туган-Барановського відбувається різке розмежування з марксизмом. Однак, навіть відійшовши від марксизму і не сприймаючи більшості його теоретичних і політичних висновків, М. Туган-Барановський завжди з повагою ставився до своїх попередників у сфері наукового аналізу, в тому числі і до К. Маркса. Прикладом такого ставлення є фраза вченого у передмові до третього видання його фундаментальної праці «Основи політичної економії», де він наголошував, що присвятив свою книгу Кене, Госсену і Марксу, бо хотів віддати належне тим ідейним впливам, яким вона зобов'язана своїм виникненням [19, с. VI]. Своє ставлення до К. Маркса український вчений найкращим чином охарактери-

зував сам, як ставлення «зовсім не противника, але й не учня, а самостійного дослідника. В своєму науковому світогляді, – писав він, – я багато взяв у Маркса, але багато і відкинув, не вважаючи себе зобов'язаним іти чужими шляхами, а шукаючи свій власний» [20, с. 44].

Таким чином, марксистське економічне вчення отримало глибоке критичне осмислення й ґрунтовний аналіз у працях М. Туган-Барановського та інших провідних представників української економічної думки останніх десятиліть XIX – початку XX ст. Неоднозначне сприйняття марксистської економічної теорії, ідеологічні розбіжності між К.Марксом і українськими дослідниками, палка наукова полеміка, безумовно, були важливими кроками на шляху до осмислення природи та характерних рис тогочасної суспільно-економічної системи і сприяли розвитку світової та української економічної науки.

1. Злупко С.М. Основи історії економічної теорії: навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 628 с.
2. Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.). К.: ІАЕ УААН, 2004. 434 с.
3. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2004. 431 с.
4. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). Київ: Наукова думка, 1994. 243 с.
5. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть. Київ: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. 224 с.
6. Супрун Н.А. Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління. КНЕУ, 2009. 270 с.
7. Феценко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст. КНЕУ, 2003. 187 с.
8. Гайдай Т. Методологічна рефлексія з приводу і в контексті наукової спадщини М.Зібера. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. Вип. 96. К., 2007. С. 7–14.
9. Историки экономической мысли России. В.В.Святловский, М.И.Туган-Барановский, В.Я.Железнов. М.: Наука, 2003. 319 с.
10. Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. СПб., 1905. 218 с.

11. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т.1. Кн.1: Процесс производства капитала. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.23*. М.: Госполитиздат, 1960. 920 с.
12. Зибер Н.И. Капитализм в России. *Избранные экономические произведения: в 2-х т. Т. 2. Очерки первобытной экономической культуры*. Статьи. М.: Соцэкгиз, 1959. С. 661–673.
13. Подолинський С. Вибрані твори. К.: КНЕУ, 2000. 328 с.
14. Энгельс Ф. Энгельс – Марксу у Вентнор, 19 грудня 1882 р., Лондон. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т.35. К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1967. С. 104–107.
15. Франко І. [Друга передмова до перекладу 24-го розділу праці К.Маркса «Капітал», Т.1]. Зібр. творів у 50-ти т. Т. 44, кн. 1: Економічні праці. К.: Наукова думка, 1985. С. 32–33.
16. Франко І. Про працю. Зібр. творів у 50-ти т. Т. 44, кн. 1: Економічні праці. К.: Наукова думка, 1985. С. 66–78.
17. Франко І. А.Фаресов. Народники и марксисты С.-Петербург. 1899. Т. 45: Філософські праці. К.: Наукова думка, 1986. С. 272–275.
18. Туган-Барановский М.И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. М.: Наука; РОССПЭН, 1997. 574 с.
19. Туган-Барановский М. Основы политической экономии. 3-е изд., перераб. Пг.: Юрид. кн. склад и изд-во «Право», 1915. IX; 593 с.
20. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. М.: Экономика, 1989. 496 с.

References

1. Zlupko, S.M. (2001). The basis of the history of economic thought: Textbook. L'viv: Lviv Ivan Franko NU [in Ukrainian].
2. Leonenko, P.M. (2004). Methodological aspects of the history of Ukrainian economic thought (XIX–XX centuries). Kyiv: IAE UAAN [in Ukrainian].
3. Kornijchuk, L.Ya. (2004). History of economic thought in Ukraine: Textbook. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
4. Horkina, L.P. (1994). Essays on the history of political economy in Ukraine (the last third of XIX – the first third of XX centuries). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Nebrat, V.V. (2007). Ukrainian financial thought in the second half of XIX – early XX centuries. Kyiv: In-t ekon. ta prohnouzuv [in Ukrainian].

6. Suprun, N.A. (2009). Evolution of the dominant model of corporate management. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
7. Feshchenko, V.M. (2003). A research on the problems of establishment and development of market economy in the works of Ukrainian economists of the second half of XIX – early XX centuries. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
8. Hajdaj, T. (2007). A methodological reflection for the occasion and context of M.Ziber's scientific legacy. Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika, Vyp. 96, p. 7–14 [in Ukrainian].
9. Pokidchenko, M.G. (2003). Historians of Russian economic thought. Moscow: Nauka [in Russian].
10. Tugan-Baranovskii, M.I. (1905). The theoretical foundations of marxism. – SPb. [in Russian].
11. Marks, K. (1960). The capital. A criticism of political economy. Vol.1. Book.1: The process of capital production. Marks K., Engels F. Works. Vol. 23. Moscow. Gospolitizdat [in Russian].
12. Ziber, N.I. (1959). Capitalism in Russia. Selected economic works: in 2 volumes. Vol. 2. Essays of the primitive economic culture. Articles. – Moscow: Sotsekgiz [in Russian].
13. Podolyns'kyj, S. (2000). Selected works. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian]
14. Enhe's, F. (1967). Enhels to Marksu at Ventnor, 19 December 1882 r., London. *Marks K., Enhel's F. Tvory. T. 35.* Kyiv. Vyd-vo polit. lit-ry Ukrayiny [in Ukrainian].
15. Franko, I. (1985). [the second preface to the translation of the 24th Section of K.Marks' "The Capital", Vol.1]. Collected works in 50 volumes. Vol 44, Book 1: Economic works. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Franko, I. (1985). About labor. Collected works in 50 volumes. Vol. 44, Book. 1: Economic works. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
17. Franko, I. (1986). Narodniks and marksists. S.-Peterburg. 1899. Vol. 45: Philosophic works. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
18. Tugan-Baranovskii, M.I. (1997). Selected works. Periodic industrial crises. The history of English crises. The general theory of crises. Moscow: Nauka; ROSSPEN [in Russian].
19. Tugan-Baranovskii, M. (1915) The foundations of political economy. Pg.:Yurid. kn. sklad i izd-vo «Pravo» [in Russian].
20. Tugan-Baranovskii, M.I. (1989). The social basics of cooperation. Moscow: Ekonomika [in Russian].

Одержано 5.09.2017 р.